

II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu (UDİS-2021)

“Din, Ahlak ve Hukuk”

07-09 EKİM 2021

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN

Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN

Kitabın Adı : II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu
(UDİS-2021)
Editör : Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN, Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN
ISBN : 978-625-8421-24-8
Yayın No : 1429

© Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN, Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr

soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com

uzun@uzundijital.com

KUR'ÂN'DA HUKÛKUN VE AHLAKÎN TEMELİNİ OLUŞTURAN İKİ ANA KAVRAM: ADÂLET ve İHSÂN

İskender ŞAHİN*

Giriş

Yaklaşık üç asır boyunca dünyanın en ileri medeniyeti olarak empoze edilen batının geliştirip ihraç ettiği insan ve sistem modellerinin maalesef insanlığın pek de hayrına olduğu pek de söylenemez. Hukuku Roma'ya, fikri alt yapısı yine Atina'ya dayanan batının ürettiği değerlerin problem çözmek yerine çözülmesi gereken problemler yığınağı haline geldiği ve işleri daha da içinden çıkılmaz hale getirdiği herkesin malumudur. Din eksenli yaşam sistemlerinin terkedilip insanın tasarladığı yaşam modellerinin tercih edildiği batı dünyası, artık dünya halklarını adâletin varlığına inandıramadığı gibi onlara ihsân sahibi insanın varlığını unutturmuş gibi gözükmektedir.

Oysa adâlet ve ihsân ilkesi, İslam'ın intişarından günümüze değin daima önemsenmiş ve hatta üzerlerinde pek çok tartışma meydana gelmiştir. Ulema, genelde adâlet kavramını kelimat ilmi, ihsân kavramını da tasavvuf ilmi zaviyesinden değerlendirmiştir. Aynı zamanda felsefenin de konusu olan her iki ilke, özü itibarıyla Kur'an kökenlidir. Bu sebeple her ne surette olursa olsun ve hangi mecrada tartışılırsa tartışılın Kur'an'ın bu iki ilkeye yüklediği anlamları günümüzde de mutlaka gündemde tutmak gerekir.

İnsanlığın ortak değeri ve hakikati olan vahyin çerçevesini çizdiği ve Hz. Peygamberin ve arkadaşlarının Kur'an'ın gölgesinde gerçekleştirdiği model medeniyetin mutluluk çağı anlamına gelen "asr-ı saadet" olarak isimlendirilmesi bir tesadüf olmasa gerektir. İnsanlık tarihinin gördüğü en muazzam döneme tekabül eden asr-ı saadet, haddizatında adâlet ve ihsân sahibi insanların yaşamlarına ve düzenlerine tekabül etmektedir. Günümüzde iyi ve güzel olanı elde edebilme ümidiyle batının pazarladığı değerleri denemekten yorulmuş ve bir hayli yıpranmış olan Müslümanların, aradıkları iyi ve güzelin tecrübe edilmiş haliyle birlikte nasıl elde edilebileceğinin ipuçları kendi kaynaklarında açık bir şekilde beyan edilmektedir.

Bu meyanda Kur'an Müslümanlara iyi ve güzel olanın adâlet ve ihsân olmadan elde edilmesinin mümkün olmadığını haber vermektedir. Bu iki erdemin özelliklerini, diğer erdemlerle ilişkilerini, meydana geliş yöntemlerini ve sonuçlarını çok iyi bir şekilde anlayıp değerlendirmeler yapmak ve ilkeler çıkarmak için mutlaka Kur'an'a müracaat etmek gerekir. İlim geleneğimiz içerisinde adâlet ve ihsân konuları genelde kelimat, felsefe ve tasavvuf özelinde değerlendirilmiş fakat Kur'an eksenli çalışmalar, maalesef birkaç makale ve birkaç tezden öteye geçememiştir. Oldukça önemli olan her iki konunun belirtilen istikamette ele alınması ve bunlarla ilgili çok daha fazla eserin kaleme alınması en büyük

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, iskender.sahin@ikc.edu.tr / orcid.org/0000-0002-0535-5762

temennimizdir. Bu münasebetle adâlet ve ihsân kavramlarını ayetler ışığında çeşitli yönleriyle değerlendirmeyi amaçlamaktayız. Elbette her iki kavram, oldukça kapsamlı ve başlı başına birer tez konusu mahiyetindedir. Fakat ne yazık ki çalışmamızın mahdud olması, adâlet ve ihsân kavramlarının ancak bazı yönlerine eğilmemize imkân vermektedir. Bu çalışmada ilk önce her iki kavramın sözlük anlamları verilecek, daha sonra da Kur'an'da kullanıldıkları bazı anlam alanları ve ilişkiler ağı üzerinde durulacaktır.

1. ADÂLET ve İHSÂN KAVRAMLARININ SÖZLÜK ANLAMI

Adâlet kelimesinin kökü, eşit, denk müsavi olmak, insafı davranmak, doğrultmak, biçimlendirmek, düzene koymak ve kıvam vermek gibi anlamlara gelen a-de-le fiilidir. Kavram, cevri etme ve zulmetme eyleminin karşısı olan a-de-le fiilinin mastarı olup aynı zamanda isim olarak da kullanılmaktadır. Sıfat olarak kullanıldığında mübalağalı bir anlam elde edilmektedir.³³²

Rağıp el- İsfahânî, sözlüğünde adâleti iki kısımda mütala etmektedir. 1- Mutlak adâlet: hiçbir vakitte kaybolmayan ve ortadan kalkmayan ve haksızlık olarak değerlendirilme ihtimali olmayan adâlettir. Mesela sana iyilik yapana senin de iyilik yapman, sana kötülük yapmayana senin de kötülük yapmaman mutlak adâlet cinsindendir. 2. Şer'î adâlet: Sadece şeriatla bilinen adâlettir. Mesela kısas hükmü ve diyetlerle ilgili hükümler adâlet için vazedilmiştir. Bakara suresinde geçen: "...kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın...."³³³ âyetinde adâlet, yer alan ve saldırınız anlamındaki "اعْتُوا" lafzıdır. Yine Şûrâ suresinde geçen: "Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür..."³³⁴ âyetinde ise adâlet, kötülük anlamındaki "سَيِّئَةً" lafzıdır.³³⁵

İhsan kelimesinin kökü, arzu etmek, hoşla gitmek ve güzel olmak anlamına gelen ha-sene fiilidir. Kavram, if'âl babına girerek ahsene şeklini almış ve ihsân şeklinde masdar olmuştur. Genel hatlarıyla kötülük yapmak anlamına gelen esâe fiilinin zıddı olarak başkasına iyilik yapmak, kendi işini iyi ve güzel yapmak ve doğru, faydalı, güzel ve iyi bir

³³² Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, "Adl" *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehmi Mazûmî-İbrahim es-Semirrâî (b.y.: Dârü'l-mektebeti'l-hilâl, ts.) 2/38-39; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, "Adl", *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed Avz Mer'ab (Beyrut: Dârü't-türâsi'l-Arabî, 2001), 2/123-124; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, "Adl", *Mu'cemû mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1399), 4/246-247; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, "Adl", *es-Sihâh fi'l-luga*, thk. Ahmed Abdülgâfûr Atâr (Beyrut: Dârü'l-İlm, 1407), 5/1760-1761; Ebu'l-fadl Muhammed b. Mukrim b. Manzûr, "Adl" *Lisânu'l-Arab*, (Beyrût: Dâru sâdr, 1421.), 11/430-434; Asım Efendi, "Adl", *el-Okyanusu'l-basît fi terciyeti'l-kâmûsi'l-muhît*, çev. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 5/4629-4632.

³³³ el-Bakara 2/194.

³³⁴ eş-Şûrâ 42/40.

³³⁵ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, "Adl", *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, thk. Saffân Adnân ed-Dâvûdî (Dimeşk-Beyrut: Dârü'l-kalem-Dârü's-Şâmiyye, 1412), 552.

davranışta bulunmak gibi anlamları ifade etmek üzere ahsene fiili kullanılmaktadır.³³⁶ İsfehânî, ihsânî iki kısımda mütalaa etmektedir. Bunlardan ilki kişinin başkalarına yaptığı iyiliklere matuftur. İkincisi ise kişinin kendi işinde mevcut olan iyiliğe matuf olup güzel bir ilim öğrenmek ve hayırlı bir amel icra etmektir.³³⁷

2. KUR'A'DA ADÂLET

Kur'ân, insan eşya ilişkilerini, insanların birbirleriyle ve yönetimle olan münasebetlerini Allah'ın indirdiği hükümlere göre düzenlemek şeklinde tarif edilen adâletin³³⁸ mutlak manada sahibinin Allah olduğunu ve adâlete dair zikredilen her hususun da O'nunla ilişkili olduğunu haber vermektedir. Âyetlerde geçmese de bir hadisinde Hz. Peygamber, Allah'ın bir isminin de mutlak adâlet sahibi anlamına gelen "Adl" olduğunu haber vermektedir.³³⁹ Bu manada adâlet, Allah'ın iradesinin bir tezahürüdür. Öte yandan O'nun adâletli olanları ve adâleti gerçekleştirenleri sevdiği âyetlerde açıkça ifade edilmektedir.³⁴⁰ Yine O'nun hiçbir surette adâletsiz olmadığı da zikredilmektedir.³⁴¹ Nihai noktada insanlık son bulsa da haksızlıklar hangi zaman diliminde ve hangi mekânda gerçekleşmiş olursa olsun, eninde sonunda O'nun adâletinin mutlaka gerçekleşeceği muhakkaktır.³⁴² Bu noktada ilahi iradenin bir yansıması olan adâleti, Kur'ân iki yönlü olarak takdim etmektedir. Bunlardan ilki, evrenin yaratılışına ve onda var olan nizam, ikincisi insanın oluşturduğu veya oluşturacağı sosyal yapıdaki nizama işaret etmektedir.

2.1. Adâlet ve Evren

Kur'ân, evrenin Allah tarafından bir düzene göre yaratıldığını açıkça zikretmektedir. Nitekim Rahman suresinde yer alan "*Semayı yükseltti ve mizanı koydu.*"³⁴³ Âyetindeki mizan kelimesi bu gerçeğe vurgu yapmaktadır.³⁴⁴ Yine Tâhâ suresindeki "*Rabbimiz her şeyi hilkatini verendir*"³⁴⁵ âyet de aynı hakikate işaret etmektedir. Bunlara ilaveten İnfitâr suresinde insanın yaratılışında dengenin gözetildiğini ifade eden "*فَسَوَّكَ*"³⁴⁶, Tîn

336 Ferâhîdî, "Ehl", 3/143-144; Ezherî, "Hüsn", 4/183; Cevherî, "Hüsn", 5/2099-2100; İbn Manzûr, "Hüsn", 13/114-116; Asım Efendi, "Hüsn", 6/5323-5324.

337 el-İsfehânî, "Hüsn", 236.

338 Yusuf Kerimoğlu, *Kelimeler ve kavramlar(I-II)*, (İstanbul: İnkılap Yay., 1997), 24.

339 Tirmizî, "Da'avât", 82.

340 el-Mâide 5/42; el-Hucurât 49/9.

341 Âl-i İmrân 3/182; en-Nisâ 4/40; el-Hacc 22/10.

342 Kehf 18/49; en-Nisâ 4/49, 77; el-İsrâ 17/71; el-Zilzâl 99/6-8.

343 er-Rahmân 55/7.

344 Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Begavî, *Meâlimu't-tenzil*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâ't-turâsî'l-Arabî, 1420), 4/331; Nasruddin Ebu Said el-Beydavi, *Envaru't-tenzil ve esraru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşi, (Beyrut: Daru İhyâ't-turâsî'l-Arabî, 1418), 5/170; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhîr fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000), 10/56.

345 Tâhâ 20/50.

346 el-İnfitar 82/7.

suuresinde insanın yaratılışındaki güzelliği ve ahengi dile getiren “أَحْسَنُ تَقْوِيمٍ”³⁴⁷ ve Kamer suresinde geçen “يَقْتَرِ”³⁴⁸ kavramı da varlıkların var oluşunda adâletin gözetildiğini dile getirmektedir. Yine bazı tefsir kaynaklarında hadis, bazılarında kelim-ı kibar olarak zikredilen şu hadis³⁴⁹ de yerin ve göğün adâletle var edildiğinin bir delili olarak gösterilmektedir: “Arz ve semâvât adâletle ayakta durmaktadır.”³⁵⁰ Netice itibarıyla varlıkların yaratılmasında, kusursuz, dengeli, düzenli ve birbirlerini nakzetmeyecek şekilde uyumlu olma hali gözetilmiştir ki bu da yüce yaratıcının “adâlet” sıfatının “Adil” ismiyle âlemde tecellisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, adâletin sürekliliği, istikrarın devamlılığını sağladığı içindir ki insanı ve diğer varlıkları çepeçevre kuşatan ilahi iradenin, aynı zamanda kâinattaki sürekliliğini de adâlet sayesinde gerçekleştirdiğine telmihte bulunmaktadır. Bu çerçevede İslam filozoflarından Farâbî de kâinatın işleyişini sağlayan ana saikin adâlet ilkesi olduğunu ve evrende meydana gelen her şeyin adâletle gerçekleştiğini beyan etmektedir.³⁵¹

2.2. Adâlet, Güven ve Medeniyet

Adâlet, insanlar arası ilişkilerde güven sağlayıp birleştirici bir değer olup, onun bu işlevi için bireylerin bizzat kendilerine ve başkalarına karşı adâletli olmayı bir meleke haline getirmeleri ve ahlaka dönüştürmeleri gerekmektedir³⁵² ki sağlıklı bir toplum meydana gelebilsin. Bununla birlikte söz konusu toplumun bir adım ileri giderek medeniyet inşa edebilmesi için mutlak surette yine güvene ihtiyacı vardır. Güven de ancak adâlet sayesinde tesis edilebilir. Güvenin oluşturulması, maddi anlamda ekonomik refahın ve geçim standartlarının yükselmesinin zeminini oluştururken, manevi anlamda topluma ait olan kurumların sürekliliğini sağlamak suretiyle onların daha köklü hale gelmesine neden olmaktadır. Sa’lebî’nin naklettiği “Adâlet en güçlü ordu, güvenlik en rahat yaşamdır” sözü, bizlere her iki değer, toplum ve medeniyetin inşa sürecinde ne denli mühim roller üstlendiklerini göstermesi açısından önem arz etmektedir.³⁵³ Kur’ân, kimi zaman medeniyetleri yerle bir eden ve güveni ortadan kaldıran gerçeğin, adâletin örselenmesi olduğunun altını çizmektedir. Nitekim müreffeh bir hayat standardı yakalamış ve Kızıldeniz’in kıyısında önemli bir medeniyet seviyesine ulaşmış olan Medyen’e Hz. Şuayb’ın ısrarla “ölçüyü ve tartıyı eksiltmeyin”³⁵⁴ ve “Ölçüyü, tartıyı adâletle tam yapın; insanların

³⁴⁷ et-Tîn 95/4.

³⁴⁸ el-Kamer 54/49.

³⁴⁹ Ebû Dâvud “Muhâbere”, 3410.

³⁵⁰ “بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ” Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl*, 5/170; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhîr*, 6/587.

³⁵¹ Fârâbî, “Kitabu’l-mille”, çev. Fatih Toktaş, *Divan*, 2002/12, 259.

³⁵² Saffet Köse, “Kur’an ve Sünnet Bağlamında Günümüzde Yaşayan Güven Sorununu Aşmaya Yönelik Teklifler: Adâlet-Özgürlük-Doğruluk-Merhamet”, Hz. *Peygamber ve Güven Toplumu Sempozyumu*, (İstanbul: DİB Yay., 2019), 221.

³⁵³ “الْعَدْلُ أَقْوَى جَيْشٍ وَالْأَمْنُ أَهْنَى عَيْشٍ” Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlebî, *el-İcâz ve’l-îcâz*, (Beyrut: Dâru’l-Çasûn, 1985), 110.

³⁵⁴ Hûd 11/84.

mallarının değerini düşürmeyin”³⁵⁵ şeklindeki ikazları bu gerçeği bariz bir şekilde gözler önüne sermektedir. Nihai noktada Hz. Şuayb’ın, adâletin gerçekleşmemesi durumunda “*yeryüzünde fesadın ortaya çıkacağı*” ve *en sonunda “kuşatıcı bir günün azabı”*nın gelip çatacağı şeklindeki sözleri de adâletsizliğin, medeniyetin yok oluşunun en önemli nedeni olduğunu salık vermektedir.

Bu meyanda İslam filozoflarından Farâbî, erdemli ve ideal bir medine/medeniyet oluşturma ipuçlarını verdiği *el-Medinetü’l-fâzıla* adlı eserinde adâletin, medeniyet inşasında ne derece önemli olduğunu vurgulamıştır. O, söz konusu eserinde adâletin, insanın en yüce erdemi olduğunu, inşa edilecek her türlü düzenin temelini teşkil ettiğini ve adâlete dayanmayan ve adâleti tesis edemeyen hiçbir düzenin insanlara mutluluk getirmeyeceğini vurgulamaya çalışmıştır.³⁵⁶ Adâletin dünyada en yüce fazilet olduğunu ifade eden İsmail Cerrahoğlu da bu çerçevede bir milletin medeniyet seviyesini öğrenmek için o milletin mensuplarının adâlete verdikleri kıymete bakılmasının yeterli olacağını dile getirmektedir. Çünkü toplumu meydana getiren bireyler, adâleti hakkın tecellisi olarak bakarlarsa ve adâlet dağıtanlar da görevlerinin bilincinde olurlarsa o vakit adâlet en olgun haliyle gerçekleşecektir. Bu durumda söz konusu toplum medeniyet olma seviyesini yakalamış demektir.³⁵⁷

Arabistan bölgesinde kabileler halinde yaşayan Arapların esaslı bir sosyal düzen ve birlik oluşturmamalarının ve buna bağlı olarak bir medeniyet vücuda getirememelerinin temelinde yatan ana saiklerden birisi hiç kuşkusuz adâletsizliğin meydana getirdiği güvensizliktir.³⁵⁸ Farâbî’nin de işaret ettiği gibi insanların bir araya gelip düzen oluşturmaları, birbirleriyle sevgi ve muhabbet bağlarının varlığı ile doğru orantılıdır.³⁵⁹ Adâletin oluşturulmadığı ortamlarda meydana gelecek güven bunalımı, insanları bir araya getirecek sebepleri de haliyle ortadan kaldıracaktır. Konumuzla alakalı olarak Cerrahoğlu’nun, adâletin olmadığı ortamların huzursuzluğun, zulmün ve anarşinin hakim olduğu yerlere dönüştüğü, böylece toplumun hızlı bir şekilde kaosa sürüklendiği ve adâlete değer vermeyen toplumların payidar olamayacağı şeklindeki tespitleri oldukça önemlidir. Adâlet en yüce erdemdir diyen Cerrahoğlu devamında adâletin, Allah tarafından kullara bahsettiği mukaddes bir emanet olduğunun altını çizmekte ve adâletin sadece belirli

355 Hûd 11/85.

356 Fârâbî, *el-Medinetü’l-Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, (Ankara: MEB Yayınları, 2001), 87-117.

357 İsmail Cerrahoğlu, “Kur’ân-ı Kerim’in Öngördüğü Adâlet Esasları”, *Diyanet İlmi Dergi*, s. 2. C. 29/1993, 17.

358 Kur’an, indirdiği ortamı cahiliye olarak vasıflandırmaktadır. Cahiliye kelimesi, hukukta, sosyal ve ticari hayatta, insan ilişkilerinde kuralsızlığın, haksızlığın, anarşinin, şiddetin ve dolayısıyla güvensizliğin ta kendisidir. Mustafa Çağrı, “Güvenlik Konusunda Müslümanların Dünü Bugünü”, *Hz. Peygamber ve Güven Toplumu Sempozyumu*, (İstanbul: DİB Yay., 2019), 142.

359 Fârâbî, *Fusûlü’l-Medenî*, çev. Hanifi Özcan, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 52.

zümreye verilmediğini aksine insan olan herkese yüce yaratıcının sunduğu bir nimet olduğunu söylemektedir.³⁶⁰

Kur'an'ın adâlete vurgu yapan adl, hak, kıst, vezn gibi kavramları ve bunların zıddı mahiyetindeki zulüm, cevr, ism ve dalâl gibi kavramları sıklıkla kullanması bu yargının haklılığına delil olarak gösterilebilir. Bunlardan birinci gurupta yer alanlar, toplumda güven oluşturmaya hedefleyen müspet kavramlar, ikinci gurupta yer alanlar da güvensizliği oluşturmaya hedefleyen menfi kavramlardır.

Bu çerçevede yeryüzünde adâleti sağlayacak insanlara “ey iman edenler” şeklinde hitap edilmesi oldukça manidardır. Genellikle Medine döneminde inen surelerde yer alan bu hitaptaki “iman etmek” fiili, daha ziyade karşılıklı müşareket ifade eden müfaale kalıbından gelmektedir. Fiil, bu babda ‘karşılıklı güven içerisinde olmak’ anlamını kazanmaktadır. Medeniyete geçiş süreci içerisinde Müslümanlara yapılan bu hitabın “Ey birbirlerine karşı güven içerisinde olan kimseler” şeklinde güvene vurgu yaptığı gerçeğinin gözden kaçırılması gerekir.³⁶¹ Bu noktada adâleti gerçekleştirecek ve insanlığa model bir medeniyet inşa edecek olan zümrenin elbette kendi içerisinde adâleti tesis etmesi gerekir ki bu da güven sağlanmadan pek de mümkün gözükmemektedir. Zira Vejdi Bilgin’in de ifade ettiği üzere, güven toplumunu tesis etmek için hem insana hem de sisteme yatırım yapmak gerekir. Bir taraftan dini-ahlakî değerler üzerine vurgu yapılırken, öte yandan eğitim, sosyal devlet, hak arama, hukûkun üstünlüğü ve liyakat gibi adâleti hâkim kılacak hususlarda oldukça bilinçli olmak gerekir.³⁶² Bu sebeple Kur'an, Müslümanları medeniyet sahibi yapabilmek için adâleti ve buna bağlı olarak güveni gerçekleştirmelerini şart koşmuş ve bu iki hasleti toplumda hakim kılacak birtakım hükümler getirmiştir. Nitekim Mustafa Çağrıcı bu meyanda İslam'ın şiddetin tam ortasında zuhur ettiğini, şirki yıkıp tevhide dayalı inancı ve yaşamı geliştirmek ve her türlü şiddeti ve çatışmayı ortadan kaldırmak suretiyle adâlet ve merhamete dayalı, insanların güvenli bir şekilde yaşamlarını devam ettirebilecekleri güvenli bir toplumsal ortam oluşturmak gibi iki temel amacı hedeflediğini ve nihâyetinde bunları gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.³⁶³

2.3. Adâlet, İnsan ve Hukuk

Kur'an, adâleti hem insanın yaratılışıyla hem de yaşamıyla ilişkilendirmektedir. Her şeyden önce bedeninin ahenkli, düzenli ve istenilen kıvamda var edilişi, adâlete vurgu yapan kavramlarla dile getirilmektedir. Mesela bunlardan “خلق” fiilinin ölçülü ve oranlı yapmak, dosdoğru olarak takdir etmek şeklinde bir anlama sahip olması oldukça manidardır.³⁶⁴ Yine

360 İsmail Cerrahoğlu, “Kur'an-I Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları”, 18.

361 Ali Sayı, *Kur'an Etrafında Makaleler*, (İzmir: ABAM, 1994), 6.

362 Vejdi Bilgin, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Toplumda Güven ve Güvenlik Sorunu”, *Hız Peygamber ve Güven Toplamı Sempozyumu*, (İstanbul: DİB Yay., 2019), 44.

363 Mustafa Çağrıcı, “Güvenlik Konusunda Müslümanların Dünyü Bugünü”, 142.

364 Mecdüddîn Muhammed bin Yakub el-Fîrûzâbâdî, “Hlq”, *Kâmûsu'l-muhîd*, (B.y.y.: B.t.y), 3/221; *Basâiru zevi't-temyîz letâifu'l-kitabi'l-azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccar, (Beyrut: Mektebe-tü'l-İlmiyye, b.t.y.),

söz konusu kavramlardan “قَوَامٌ”, “سَوَى”, “قَفَرٌ” da aynı şekilde insanın yaratılışının adâlete dayandığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Diğer taraftan âyetlerde insanın toplumla birlikte/toplum olarak varlığını sürdürebilmesinin de adâlet ilkesine dayandığı vurgulanmakta; hem insanın hem toplumun var oluşunun ve sürekliliğinin devamı için adâlet, mutlak surette yerine getirilmesi gereken bir yüce değer olarak takdim edilmektedir.³⁶⁵ Bu çerçevede mevzu bahis ilke, Nahl suresinde geçen “*Muhakkak Allah adâleti ve ihsânı emretmektedir...*”³⁶⁶ mealindeki âyette bireysel ve toplumsal yaşamın her alanını kuşatacak şekilde mutlak olarak yerine getirilmesi emredilen başat bir erdemdir. Söz konusu erdem, toplumun bir nizam içerisinde var oluşunun bir teminatı durumundaki hukûkun ve ahlâkın olgunlaşp işlevselliğini de sağlamaktadır. Zira adâletten yoksun bir hukûkun toplum nezdinde güven sarsıcı olacağı ve nihâyetinde işlevini ve itibarını kaybedeceği beklenen bir sonuçtur. Mesela Erol Güngör’ün de belirttiği gibi bir ülkeye kanun hakim olabilir, hukûkun uygulayıcısı konumundaki hakimler namuslu ve oldukça dürüst kimseler olabilirler, fakat yine de orada adâletin varlığından kuşku duyulabilir. Çünkü her şeyden önce kanunun gereği gibi uygulandığına da inanmak gerekir. Yani kanun eşit uygulansa dahi onun adâleti aksettirip ettirmediği meselesi oldukça önem arz etmektedir.³⁶⁷ Yani bir hukuk sisteminde kanunların uygulanması ne denli gelişmiş olursa, meydana gelen adâlet de o denli nitelikli olur. Kanunlar hiçe sayıldığı veya yetersiz bir biçimde tatbik edildiği takdirde bu uygulamalar adâletsizliği ortaya çıkaracaktır.³⁶⁸ Allah, eşyayı çalan hırsızla eşyası çalınan kimse arasındaki adâletin gerçekleşmesi için hüküm ifade eden el kesme cezasının tatbik edilmesini “*Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin...*”³⁶⁹ âyetinde ifade edildiği gibi toplumu sorumlu tutmak üzere çoğula hitap ederek emretmektedir. Yine hukuku işlevsel hale getirme noktasında insanlar arasında adâletin gerçekleşmesi için Hz. Peygamberin kararlılığı büyük bir misal olarak karşımızda durmaktadır. Nitekim Hz. Aişe’den rivâyet edildiğine göre, Kureyş’e mensup birtakım kimseler, hırsızlık yapan Fatıma isimli bir kadının bu suçunu bağışlaması için Hz. Peygambere müracaat etmişlerdi. Bunun üzerine o, ayağa kalkarak Allah’a sena ederek bir konuşma yapmış ve şöyle buyurmuştu: “*Sizden öncekilerin helâk olmalarının nedeni, içlerinde seçkin kimseler hırsızlık yaptığında bunun cezasını onlara uygulamazlardı. Fakat içlerinden sıradan kimseler hırsızlık yaptığında ise bu cezayı onlara tatbik ederlerdi. Bu canı bu tende tutan (Allah)a*

2/566; Asım Efendi, “Hlq”, *el-Okyanusu’l-basîf fî tercime’l-kâmûsî’l-muhîd*, çev. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 6/3968.

365 en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8, 42; el-A’râf 7/29, 181; eş-Şûrâ 42/15.

366 en-Nahl 16/90.

367 Erol Güngör, *Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak*, (İstanbul: Ötüken Yay., 1998), 104.

368 Macid Hadduri, *İslam’da adâlet kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz, (İstanbul: Yöneliş, 1991), 186-187.

369 el-Mâide 5/38.

yemin ederim ki Muhammed'in kızı Fatıma hırsızlık yapsa, onun da elini keserdim!"³⁷⁰ Özü itibariyle hadis, bizlere adâletin mutlaka gerçekleşmesi gerektiğini, aksi takdirde toplumun helake sürükleneyeceği mesajını vermektedir. Ayrıca En'am suresinde bir âyette geçen: "...Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adâletli olun..."³⁷¹ ifadesi de bu meyanda hükümün herkes için icra edilmesiyle birlikte hukûkun işlevselliğini ve devamını sağlamaya yönelik önemli bir düsturdur. Kısaca ifade etmek gerekirse hem âyetler hem de hadis bizlere hukûkun gayesinin adâleti gerçekleştirmek olduğu mesajını vermektedir.

Hukûkun adâletle buluşmasının bir başka örneğini şu âyette görmekteyiz: "Allah, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder..."³⁷² Emanetlerin ehillerine verilmesi gerektiği bir hüküm olup hukuka taalluk etmekten, bu hükmün "vermenizi emretmektedir" ifadesiyle yerine getirilmesi adâlete işaret etmektedir. Bu, emanetler ancak ehillerine verildiği takdirde adâlet tahakkuk edecek demektir. Yine âyetin devamında insanlar arasında hükmedilirken mutlaka adâletle hükmedilmesinin emredilmesi de insanlar arasında adâletin gerçekleştirilmesi gerektiği, bunun ilahi bir buyruk olduğu mesajını vermektedir.

Öte yandan üzerinde durduğumuz bu âyetten Kur'an'ın, adâlet ilkesinin toplumun her kesimine yönelik olmasını istediğini anlıyoruz. Nitekim burada geçen "insanlar arasında/ بين الناس" ifadesinin, dil, din, ırk ve mezhep gözetmeksizin toplumun her kesimini kuşatıcı olduğu aşîkârdır. Yine bu çerçevede "İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!"³⁷³ mealindeki âyet de aynı şekilde adâletin herkese yönelik olmasını salık vermektedir. Bu âyette dikkatimizi çeken bir başka nokta, adâletin vahiy merkezli olduğu hususudur. Çünkü burada kitabın indiriliş amaçlarından birisi kendisiyle insanlar arasında hükmedilmesi gerçeğidir. Ayrıca Hadîd suresinde de kitabın ve mizanın birlikte indirildiği zikredilmiş ve böylece adâletin gerçekleşmesi için mutlak surette vahye dayanması gerektiğine vurgu yapılmıştır.³⁷⁴ Nitekim A'râf suresinde adâletin gerçekleşmesinin ön şartının, Allah ve O'nun gönderdiklerine işaret eden hakkın merkeze alınması gerektiği beyan edilmektedir.³⁷⁵ Nizâmü'l-Mülk de meşhur *Siyasetname*'sinde yeryüzünde kurulacak bir nizamın sadece Allah'ın iradesine dayandığı müddetçe mümkün olabileceğine vurgu yapmaktadır.³⁷⁶ Öyleyse sosyal bir varlık olan insan, Allah'ın emri olan adâleti, içerisinde yaşadığı toplumda gerçekleştirmek istiyorsa bu minvalde attığı ve atacağı her bir adımın mutlaka vahiy

370 Buhârî, "Rikâk", 35.

371 el-En'am 6/152.

372 en-Nisâ 4/58.

373 en-Nisâ 4/105.

374 el-Hadîd 57/25.

375 el-A'râf 7/159, 181.

376 Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 15-16.

kaynaklı olması gerekir. Bu bilinçle yola koyulup hareket ettiği takdirde açığa çıkaracağı adâlet de haliyle vahiy kaynaklı olacaktır.

2.4. Evrendeki adâlet ve İnsanın Adâleti

Kadim Mısır, Antik Yunan ve İslam medeniyet havzalarında yetişen ilim adamları, sahip olduğu kusursuz özelliklerden ötürü evrenin nizamı ile insan arasında bir ilişki kurma eğilimi içerisinde olmuşlardır. Nitekim onların bu konudaki çıkış noktaları, kâinat ile insanın ortak özellikleri nedeniyle birbirleriyle örtüşmeleri, her ikisinin de aynı evrensel ilkelere dayanmasından ileri gelmekte olduğu savıdır. Bu, özellikle adâlet ekseninde evren ve insan yaşamı arasındaki ilişki ile daha da müşahhas hale gelmektedir. Mesela Mısır medeniyeti, “adâlet üzere hayat süren kimse, evrenin düzeniyle uyum içerisinde” ilkesinden hareket etmek suretiyle kozmik düzenle sosyal düzen arasında doğrusal bir ilişki kurmuştur.³⁷⁷

Evrende işleyen adâletle sosyal düzen arasındaki ilişkiyi İslam filozoflarından Fârâbî de kurmakta ve bunu eserlerinde bariz bir şekilde ifade etmektedir. Filozofa göre evren, ontolojik bir adâlet üzere yaratılmış ve ona göre işleyişini devam ettirmektedir.³⁷⁸ Allah, evrendeki düzenden toplumsal düzene kadar yeryüzünü inşa ederken, adâleti bu inşa sürecinin temel bir niteliği olarak görmüş ve adâleti, yarattığı her varlığın temel bir özelliği kılmıştır. Evrenin yaratılmasında gözettiği adâleti, yeryüzünün inşasında da insan eliyle sağlamak istemiştir. Adâleti sağlayacak kişinin de dolayısıyla Allah’ın bu kıstasını ölçü alması gerekir. Bu kıstası ölçü alan devlet başkanı, Allah’ın yeryüzünde yarattığı en yetkin kişi sıfatını alır. Allah, insanlar için temel amaç olan mutluluğu, yöneticinin elleriyle gerçekleştirirken bunu adâleti gözeterek sağlar.³⁷⁹ Görüldüğü gibi Fârâbî, adâleti evren, insan ve düzen ifade eden devlet arasındaki ortak değer olarak görmekte ve kâinattaki kusursuz adâletin, insanların mutluluğu elde etmek için oluşturdukları düzenlerde de sağlıklı sonuçlar vereceği kanaatini taşımaktadır. İbn Sina da bu konuda tıpkı Fârâbî gibi benzer görüşler ileri sürmüştür.³⁸⁰

Kur’ân, evrende mevcut olan ontolojik adâletle insanın gerçekleştirmesi gereken adâlet arasındaki ilişkiye işaret etmektedir. Rahman suresinde “*Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu.*”³⁸¹ şeklindeki âyette kainatta var olan adâlete vurgu yapılmakta³⁸² ve sonraki âyetlerde bunun sebebinin, “*ki dengeden sapmayasınız, Ölçüyü düzgün tutasınız ve eksik*

377 İbrahim Kalın, *Barbar, modern, medeni*, (İstanbul: İnsan Yay., 2018), 151-153.

378 Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, 31, 49, 52, 53.

379 Fârâbî, “Kitabu'l-mille”, 273; Yüksel Şengül, *Platon ve Fârâbî’de Adâlet Kavramı*, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 120-121.

380 Mustafa Çağırıcı, “Adâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 1/ 342-343.

381 er-Rahmân 55/7.

382 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, (İstanbul: Eser Kitabevi, 1971), 8/5564-5566.

tartmayasınız."³⁸³ ifadesiyle insanın adâletten şaşmaması gerçeği olduğu dile getirilmektedir.

Allah'ın kâinatı kendisiyle var ettiği, onun işleyişini ve kusursuzluğunu kendisiyle sağladığı adâlet ile insanın gerçekleştirmesini emrettiği adâlet arasında, her ikisinin de kaynağı Allah olması hasebiyle aralarında dinamik bir ilişkinin var olduğu muhakkaktır. Nasıl ki kâinat adâlet ile dengeli, ölçülü, nizamlı ve kusursuz bir şekilde varlığını sürdürmekteyse, aynı şekilde insan da içinde yaşadığı tabiatın işleyişinde var olan adâlet üzerine yoğunlaşmalı, onu değerlendirmeli ve ihmal etmemelidir. Diğer taraftan kâinat başlı başına ayaklarımızın altında, başımızın üstünde, sağımızda, solumuzda, arkamızda, önümüzde, altımızda ve üstümüzde duran ve bizi çepeçevre kuşatan canlı âyetler manzumesidir. O, bu yönüyle elimizdeki Kur'ân'ın canlı örneğini oluşturmaktadır. Nasıl ki Allah, Kur'ân'da insanların yaşanabilir müreffeh bir toplum inşa sürecinde adâleti mutlaka gerçekleştirmesini emretmişse, adâletin gerçekleştiği bir model olan kâinat vasıtasıyla da aynı talepleri yerine getirmemizi pekâlâ isteyebilir. Diğer taraftan kâinattaki adâlet, yaşamın sürekliliği sağlamak ve yaşanabilir hale getirmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle insanın adâleti gerçekleştirmesi de toplumun sürekliliğini ve yaşanabilir bir ortam haline gelmesini garanti edecektir. Burada insan için adâletle hedeflenen asıl gaye, insanın dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmasıdır.

Netice itibarıyla ontolojik olduğu kadar aynı zamanda sosyolojik bir ilke olan adâlet, oldukça değerli olan düzenin temelini oluşturmaktadır. Varlıkların, adâlet olmadan fesada uğradığı gibi, insanlık da adâlet olmadığı müddetçe huzur ve refaha muhtaç bir şekilde yok olmaya mahkûmdur. Adâletin bu iki düzlem arasındaki bağlar, keyfi veya izafi değildir. İki düzlem arasında mevcut olan ilişki zorunludur ve nitekim kelimenin kök anlamı da bunu tasdik etmektedir. Yatay varlık düzeninin selameti, dikey varlık düzenindeki ilkelere bağlanmaktan geçmektedir. İlahi emir ile beşeri irade, yer ile gök, kadim ile hadis ve mutlak ile izafi olan arasındaki ilişki, ancak bu zaman ve mekân üstü ilkeler esas alındığında sağlıklı bir zemine oturtulabilir.³⁸⁴

3. KUR'ÂN'DA İHSÂN

Kur'ân'da adâletle birlikte emredilen ihsân, diğer kavramların gölgesinde kalmıştır. Daha çok ahlak ili yakın ilişki içerisinde olduğu için de tasavvuf ilmi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Hâlbuki Kur'ân'ın en geniş anlam alanına sahip kavramları arasında yer alan ihsân, insan yaşamının maddi manevi her yönüyle birebir ilişki içerisindedir. Bu yönüyle hayatın her alanında var olması gereken ve kişinin bireysel ve toplumsal sorumluluklarına atıfta bulunan ahlâkın, ihsânla yakınlığı söz konusudur. Bunlara ilaveten İslam, iman ve ibadet de ihsânın anlam alanı içerisine giren diğer hususlardan sadece birkaçıdır. Halbuki iman, İslam, ahlak ve ibadet konusu üzerinde çokça durulmuş ve hatta bunlarla ilgili birçok eser kaleme alınmışken, ihsâna dair elimizde müstakil çalışmalar bir

³⁸³ er-Rahmân 55/8-9.

³⁸⁴ Kalın, *Barbar*, 158.

elin parmaklarının sayısını geçmemektedir. Burada sadece ihsân kelimesi üzerinde durulacak fakat âyetlerde geçen diğer formatları dışarıda bırakılacaktır. Kur'ân, "en güzel, en iyi" gibi anlamları içerisinde barındıran ihsânı genellikle duygu ve davranışlarla ilişkilendirmektedir.

3.1. Güzellik Anlamında İhsân

Kur'ân, ihsân kavramını Allah'ın yaratmasıyla ilişkilendirmekte ve O'nun bir fiili olarak takdim etmektedir. Secde suresinde yer alan: "O ki yarattığı her şeyi güzel yarattı ve insanı yaratmağa bir çamurdan başladı"³⁸⁵ mealindeki âyet bunu açık bir şekilde beyan etmektedir. Nitekim müfessir Zemahşerî, âyetteki ihsân kavramının güzelleştirmek anlamına geldiğini, zira Allah'ın, her şeyi hikmete ve maslahata binaen yarattığını ve yaratılan şeylerin güzelden daha güzele doğru dereceleri farklı olsa da tamamının güzel olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁶ Burada aynı zamanda ihsânın kaynağının Allah olduğuna ve Muhsin isminin tüm yaratılanlarda tecelli ettiğine de işaret edilmektedir.

Kur'ân, ihsânı Allah'ın bir fiili olarak insanın sureti ile ilişkilendirmektedir. Bu çerçevede iki âyet açık bir şekilde Allah'ın insanın suretini güzelleştirdiğini ifade etmektedir. Nitekim âyetlerden biri, Mü'min suresinde şöyle geçmektedir: "Yeryüzünü sizin için yerleşim alanı yapan, göğü de (üstünüze) bina eden, size şekil veren, şeklinizi de güzel yapan ve sizi temiz nimetlerle rızıklandıran Allah'tır. İşte rabbiniz olan Allah; âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir."³⁸⁷ Burada Allah'ın önce yeryüzünü ve semayı insanın yaşamına ve istifadesine hazır hale getirdiği, sonra insana suret verdiği ve bu sureti güzelleştirdiği beyan edilmektedir. Bir diğer âyet, Teğâbun suresinde yer almaktadır: "Allah gökleri ve yeri hak ile yarattı, size şekil verdi, şekillerinizi de güzel yaptı. Dönüş de ancak O'nadır."³⁸⁸ Bu âyetle de benzer bir sıra takip edilmiş, önce göklerin ve arzın yaratıldığı, sonra da insanın suretlendirildiği ve bu suretin de güzelleştirildiği vurgulanmıştır. Her iki âyetin bizlere takdim ettiği mana, ihsânın dış güzelliğe de vurgu yaptığı ve bunun Allah'tan insana doğru dikey bir yol izlediğidir. Öyleyse dikey hareket halinde ihsân, Allah'ın insan üzerinde gerçekleştirdiği bir fiil olmuş olmaktadır. Esasen Allah tüm varlıklara suret vermiştir. Aynı şekilde insan da bundan nasibini almıştır. Fakat öyle anlaşıyor ki insandaki bu suret, ihsânla birlikte zirve yaparak adeta sanata ve estetiğe dönüşmüş ve kâinattaki suretlerin en güzel formunu oluşturmuştur. Bu durum, Tîn suresinde dört unsura yeminle ve tekitle "insanı en güzel kıvamda yarattık"³⁸⁹ şeklindeki ifade ile daha da müşahhas hale gelmiştir. Bu çerçevede Müminûn suresinde yer alan âyetle ise Allah'ın insanın anne karnındaki oluşum evreleri zikredilmiş ve akabinde "أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ" ifadesi ile Allah'ın en güzel yaratıcı olduğuna

³⁸⁵ es-Secde 32/7.

³⁸⁶ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl*, (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1407), 3/508.

³⁸⁷ el-Mü'min 40/64.

³⁸⁸ et-Teğâbun 64/3.

³⁸⁹ et-Tîn 95/4.

dikkat çekilmiştir.³⁹⁰ Neticede insan suretindeki güzellik, Allah'ın insana bir ihsânı olup O'nun güzelliğinin insanda en kemal manada tecellisini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

3.2. İyilik Anlamında İhsân

Madden ve manen ihsâna mazhar olan kimseden beklenen ancak ihsândan başka bir şey olmasa gerektir. Kur'ân, Allah'ın insana ihsânda bulunduğunu açıkça şöyle beyan etmektedir: *“Allah'ın sana verdiğiinden âhiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsân ettiği gibi, sen de ihsânda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez.”*³⁹¹ Burada aynı zamanda kendisine ihsânda bulunulan kişiden ihsân etmesi de talep edilmektedir ki bunun karşılığı da *“âhiret yurdunu kazanmak”*tır. Bu âyet, aynı zamanda hem insanın ihsânı her işte gözetip gerçekleştirmedeki sorumluluğuna hem de ihsânın kişilerin keyfilğine bırakılan bir husus olmadığına dikkat çekmiştir. Bu durumda ihsân da tıpkı diğer erdemler gibi Allah'ın bir emri olup mutlaka gerçekleştirilmesi gerekir.³⁹² Elbette insan ancak elindeki imkânları seferber etmek suretiyle ihsânda bulunabilir. Söz konusu imkânların her birisi bir fiil vasıtasıyla gerçekleşecektir. İnsanın fiilleri kalbi ve bedeni olmak üzere iki şekilde mütalaa edilebilmektedir. Bu çerçevede ihsânı gerçekleştirmek için yapılan kalbi ve bedeni her hareketin gerçek ihsân sahibi olan Allah'ın indinde oldukça kıymetli olduğu söylenebilir. Rahman suresinde geçen *“İhsanın karşılığı ihsândan başka bir şey değildir”*³⁹³ şeklindeki âyet bu yargıyı teyit etmektedir.

Kur'ân, ihsânı anne-babayla ilişkilendirmiş ve onlara yapılan iyiliği ve güzel davranışları da ihsân olarak tanımlamıştır. Şu âyetle bunu açıkça görmekteyiz: *“Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle.”*³⁹⁴ Burada anne ve babaya yapılacak ihsânın çerçevesi oldukça geniş tutulmuş ve onları rahat ettirecek, ihtiyaçlarını giderecek ve onların rızasını kazandıracak her türlü iyiliği içerisine alacak şekilde ifade edilmiştir. Âyetle ihsân kelimesinin “إِحْسَانًا” şeklinde nekra olarak zikredilmesi, onlara yapılacak iyiliğin oldukça çok ve mükemmel bir şekilde olmasına işaret etmektedir. Öte yandan âyetle Allah ilk önce tevhidi, ikinci olarak kendisine itaati ve üçüncü olarak da ebeveyne ihsânı emretmiştir. Bu diziliş, ebeveyne ihsân ve itaatin ne denli büyük ve önemli olduğunu vurgulamaktadır.³⁹⁵

³⁹⁰ “ثُمَّ خَلَقْنَا النَّفْثَةَ عَاقَةً فَخَلَقْنَا الْعِلْفَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَيَّنَّا لَكِ اللَّهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ” el-Müminûn 23/14.

³⁹¹ el-Kasas 28/77.

³⁹² en-Nahl 16/90.

³⁹³ er-Rahmân 55/60.

³⁹⁴ el-İsrâ 17/23.

³⁹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer er-Razî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 20/323.

İhsan, bir başka âyetle anne-babaya ilaveten başka kimselerle de ilişkilendirilmiş ve aynı şekilde onlara yapılan iyilikler ve güzel davranışlar da ihsân kategorisinde değerlendirilmiştir. Nitekim Nisâ suresinde ihsân yapılması istenen kimseler şöyle ifade olunmaktadır: “Allah’a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara ihsânda bulunun. Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez.”³⁹⁶ Müfessir Râzî, akrabalara ihsânı sıla-i rahim, yetimlere ihsânı onları güzelce yetiştirip mal varlıklarını muhafaza etmek, yoksullara ihsânı onların ihtiyaçlarını karşılamak, yakın ve uzak komşuya ihsânı onların hukûkunu gözetmek, yakın arkadaşla ihsânı arkadaşlık hakkını gözetmek, yolcuya ihsânı gerektiği gibi misafir etmek, ellerin altında bulunan köle ve cariyelere ihsânı onlara ağır sorumluluklar vermemek, onurlarını kırıcı ve aşağılayıcı sözler söylememek ve onların yeme, giyinme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak şeklinde değerlendirmektedir.³⁹⁷ Âyetin devamında yer alan “Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez” ifadesi ise insanlara karşı kendini beğenip kibirlenmeyi ve böbürlenmeyi ihsâna engel davranışlar olarak tanıtmakta ve Allah katında bir iyiliğin ihsân derecesine ulaşması için bu tür davranışlardan sakınılması gerektiğine atıfta bulunmaktadır.

Yûnus suresinde yer alan “İhsanda bulunanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerinde ne toz toprak buluşuğu olur ne de aşağılanmışlık izi. İşte bunlar cennetlik kullardır, kendileri orada sonsuza kadar kalıcıdır.”³⁹⁸ mealindeki âyetle de ihsân iyilik anlamında kullanılmış ve mutlak bir ifade tarzıyla bunun karşılığının en güzeli ve en iyisi ile verileceği beyan edilmiştir. Daha sonra ihsânın uhrevi yönden de bir karşılığının olacağına vurgu yapılmak suretiyle adeta yeryüzünde gerçekleşecek ihsânın dinle bağlantısı kurulmuştur. Bir başka ifadeyle toplumda gerçekleşecek iyiliklerin ihsâna dönüşebilmesi için mutlaka dinin merkeze alınması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Burada ayrıca toplumun ahlaken inşası için din kurumunun önemli bir işlevi olduğuna da telmihte bulunulmuştur.

3.3. İtaat ve İslah Anlamında İhsan

Kur’ân’da ihsân kavramı Allah’a itaat etmek anlamında da geçmektedir. Nitekim İsrâ suresinde yer alan “Şâyet ihsânda bulunursanız kendiniz için ihsânda bulunmuş olursunuz; kötülük ederseniz yine kendinize edersiniz. Nihâyet ikinci cezalandırma vakti gelince, düşmanlarınız onurunuzu çiğnesinler, daha önce girdikleri gibi yine mescide girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yakıp yıksınlar istedik.”³⁹⁹ Bu âyetin öncesinde İsrail oğullarının Allah’a isyan edip günah işledikleri ve Allah’ı kendilerine vekil yapmadıkları, bunun üzerine bir ceza olarak üzerlerine kendilerini öldürmeye, mal varlıklarını yağmalamaya ve çocuklarını esir etmeye azmetmiş kimselerin musallat kılındığı; tevbe ettikten sonra da tüm bu sıkıntıların onların

³⁹⁶ en-Nisâ 4/36.

³⁹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/76-77.

³⁹⁸ Yûnus 10/26.

³⁹⁹ el-İsrâ 17/7.

üzerinden kaldırıldığı ifade olunmuştur. Akabinde İsrail oğullarına hitaben “*ihsânda bulunursanız kendiniz için ihsânda bulunmuş olursunuz; kötülük ederseniz yine kendinize edersiniz.*” denilmiştir ki burada ilk zikredilen ihsân Allah’a itaat ve ıslah,⁴⁰⁰ ikinci ihsân ise iyilik anlamında kullanılmıştır.

Bu âyette ihsânın Allah’a itaat ve ıslah anlamına sahip olması, onun, toplumun istikametine yön verme özelliğinin olduğunu göstermektedir. Kur’ân, Allah’ın emir ve yasaklarına riâyet etmeyip kendilerini vahyin doğrultusunda ıslah etmeyen kişilerin veya toplumların bir şekilde helak olmak suretiyle tarihin derinliklerinde kaybolup gittiğini haber vermektedir.⁴⁰¹ Bu anlamıyla ihsân, toplum tarafından gerçekleştirildiği takdirde aynı zamanda o toplumun devamlılığını ve istikrarını temin etmektedir. Fakat Kur’ân’ın çerçevesini çizdiği bu ihsânın mutlak surette Allah kaynaklı olduğu, sadece O’na itaat etmekle gerçekleşebileceği ve her hâlükârda vahye dayalı olduğu gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekir.

Bakara suresinde geçen “*Bilâkis, kim muhsin olarak kendini yüzünü Allah’a teslim ederse rabbinin katında onun mükâfatı vardır. Öylelerine korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de*”⁴⁰² mealindeki âyette ihsân sahibi kimselerle Allah’a itaat ilişkilendirilmiş ve sanki ihsân sahibi olmadan itaatin tam anlamıyla meydana gelemeyeceğine işaret edilmiş gibidir. Burada Muhsin kelimesi, Allah’a itaatin ve kulluğun kötü fiillerle değil de en güzel fiillerle yerine getirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁰³ Zamehşerî âyeti, kim amellerini en güzel şekilde yapmak suretiyle Allah’a şirk koşmaksızın kendini O’na kulluğa adarsa mutlaka hak ettiği karşılığı alacaktır şeklinde yorumlamıştır.⁴⁰⁴ Demek ki, hem Allah’a itaate götüren fiiller ihsân olabileceği gibi hem de Allah’a itaatin bizzat kendisi de ihsân olabilmektedir.

Diğer taraftan Cibril hadisinde Hz. Peygamber’in ihsâna verdiği anlam da bu çerçevede mütalaa edilebilir. Söz konusu hadiste Cebrail, Hz. Peygambere ihsânın ne olduğunu sormuş, o da “*Allah’a O’nu görüyormuşsun gibi kulluk etmendir. Çünkü her ne kadar sen onu görmüyorsan da o seni muhakkak görür.*” buyurmuştur.⁴⁰⁵ Hz. Peygamberin ihsâna verdiği bu anlam, özü itibarıyla Allah’a iyi bir şekilde itaat etmeyi ve böylece ıslah olmayı kapsamaktadır.

3.4. Muhsin

Kur’ân, ihsânı yerine getiren kimseyi ifade etmek üzere Muhsin kavramını kullanmakta ve kişileri Muhsin vasfına ulaştıran fiilleri de beraberinde zikretmektedir. Âyetlerde dile

400 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (b.y.: Müessesetü'r-risale, 1420/2000), 17/371; Ebu'l-Hesen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Veciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-aziz*, thk. Saffân Adnan Dâvûdî, (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1415), 628; Razî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/301.

401 el-A'raf 7/68-78; Hûd 11/40, 57-58; el-Furkân 25/37.

402 el-Bakara 2/112.

403 Razî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/6.

404 Zamehşerî, *Keşşâf*, 1/178.

405 Buhârî, “İman” 1; Müslim, “İman” 1.

getirilen söz konusu fiillerden bir tanesi Allah yolunda mücadele etmektir. Nitekim Ankebût suresinde geçen: “Bizim için mücadele edenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz. Muhakkak Allah muhsinlerle beraberdir.”⁴⁰⁶ mealindeki âyette Allah için mücadele etme fiilinin muhsinlerle ilişkilendirildiği açıkça görülmektedir. Yine sabretme eylemi de Hûd suresinde geçen “Sabret! Allah Muhsinlerin ecrini zayi etmez.”⁴⁰⁷ mealindeki âyette Muhsinlerle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca infak etme, kendini kontrol edebilme, affetme fiilleri Al-i İmrân suresinde geçen şu âyette Muhsinlerin şiarı olarak zikredilmektedir: “Onlar, bollukta da darlıkta da Allah yolunda infak ederler, öfkelerini yenerler, insanları affederler. Allah muhsinlerin sever.”⁴⁰⁸ Ayrıca sürekli Allah’tan af dileme,⁴⁰⁹ O’na itaatkâr olma,⁴¹⁰ Namazı kılma, zekatı verme, ahirete iman etme,⁴¹¹ bozgunculuktan uzak durup ıslah için çalışma,⁴¹² hak olanı tasdik etme⁴¹³ ve dinin hükümlerini yerine getirme⁴¹⁴ de kişiyi Muhsin olmaya götüren davranışlar arasında yer almaktadır.

Öte yandan Kur’ân, Muhsinlerin aynı zamanda takvalı kimseler olduklarını,⁴¹⁵ Allah’ın kendilerini sevdiğini,⁴¹⁶ rahmetinin kendilerine daha yakın olduğunu⁴¹⁷ Kur’ân’dan beslendiklerini⁴¹⁸ ve onların yaptıkları ihsânların dünyada ve ahirette karşılıksız kalmayacağını da ifade etmektedir.⁴¹⁹ Nihâyetinde öz olarak Kur’ân, Allah’ın kutlu elçilerinin de Muhsin kimseler olduklarına vurgu yapmakta ve adeta Muhsinlerden olmak isteyen kimseleri,⁴²⁰ her ihsânı kendilerinde cem eden bu eşsiz insanlara yönlendirmektedir.

3.5. İhsan ve Ahlak

Yeryüzünde herhangi bir düzenin meydana gelebilmesi için mutlaka ahlâkın ve hukûkun mevcut olması gerekir. İhsanın, bu iki unsurdan ahlakla daha fazla ilişkili ve içli dışlı olduğu anlaşılmaktadır. Bünyesinde güzellik ve iyilik anlamlarının her ikisini de barındıran ihsânın, ahlâkın şekillenmesine, gelişmesine ve köklü hale gelmesine önemli katkılar sağladığı muhakkaktır.

⁴⁰⁶ el-Ankebût 29/69.

⁴⁰⁷ Hûd 11/115.

⁴⁰⁸ Âl-i İmrân 3/134. Ayrıca el-Mâide 5/13.

⁴⁰⁹ ez-Zâriyât 51/18.

⁴¹⁰ el-Bakara 2/112.

⁴¹¹ Lokmân 31/3-4.

⁴¹² el-A’râf 7/56.

⁴¹³ ez-Zümer 39/33-34.

⁴¹⁴ el-Bakara 2/236.

⁴¹⁵ el-Mâide 5/93; Yusuf 12/90; Nahl 16/128; ez-Zâriyât 51/16-18.

⁴¹⁶ el-Bakara 2/195; Âl-i İmran 3/148; el-Mâide 5/13, 93.

⁴¹⁷ el-A’râf 7/56.

⁴¹⁸ Lokmân 31/3.

⁴¹⁹ el-Mâide 5/85; Hûd 11/115; Yusuf 12/56; es-Sâffât 37/80, 105, 110, 121, 131.

⁴²⁰ el-En’âm 6/84; Yusuf 12/36; es-Sâffât 37/104-105, 110, 121.

Güzel ahlakı tamamına erdirmek üzere gönderilen peygamberlerin birçok âyette Muhsin kimseler olarak vasıflandırılması, ihsânı ve ahlakı bir araya getirip kaynaştıran insanları ne kadar yüce makamlara ulaştıklarını görmemiz açısından oldukça önemli bir durumdur. Allah'ın elçileri, bir yandan ihsânı yaşam tarzı haline dönüştürmüşken, diğer yandan da ihsân temelli ahlak sistemini yaşadıkları toplumların içerisinde inşa etmekle meşgul olmuşlardır.

İnsanlar arası ilişkileri çepeçevre kuşatan ahlâkın ihsâna dayalı olarak oluşturulup geliştirilmesi, fert ve toplum bazında iyi ve güzel olanı gerçekleştirme konusunda kuvvetli bir bilincin ve hassasiyetin açığa çıkmasına katkıda bulunur. Bu, aynı zamanda sevgi, şefkat, merhamet ve kaynaşma gibi insanlığın ortak değerlerinin toplumda hakim olmasına ve böylece o toplumun sağlam bir şekilde varlığını devam etmesine zemin hazırlar.

Kişilerde vicdanları harekete geçiren ve sorumluluk duygusunu temin eden ahlâkın olmadığı bir sistemin hukûkunu sürdürülebilir hale getirmesi mümkün değildir. Çünkü ahlakı geliştirilmemiş veya ahlak sistemi oluşturulmamış insanların birbirleriyle olan ilişkilerinin sadece hukukî normlara göre devam etmesi, birçok sorunu da beraberinde getirecektir. Her şeyden evvel, kanunların uygulanması noktasında toplumu meydana getiren her bir ferdin tepesine bir polis dikmek oldukça zordur. Fakat ilahi emirler doğrultusunda Allah'ın rızasını kazanmak için iyi ve güzel olanı gerçekleştirmeyi hedefleyen sorumluluk bilinci gelişmiş ihsân sahibi kimselerden müteşekkil bir toplum, adâletin ve onun yansıması olan hukuku icra etmede daha başarılı olur.

Her ne kadar adâlet erdemi, oldukça sağlam bir toplumun zeminini oluştursa da, o toplumu olgunlaştıran erdem, nihai noktada ihsândır. Adâlet, fertlerin hukûkunu temin edip onları haksızlıklara karşı korurken, ihsân ise onların huzurlu ve mutlu bir hayat sürmelerine imkân sağlar. İhsan şuuru oluşturamayan toplum, muhabbet, şükür, cömertlik, fedakârlık, hoşgörü ve samimiyet gibi yaşama anlamını veren ulvi değerlerden yoksun kalır ve kendini gerçekleştiremez. Bu yönüyle ihsânın toplumsal hayatta adâletten daha önemli olduğunu pekâlâ söyleyebiliriz.⁴²¹

Sonuç

Cahiliye hukûkun sürekli zulüm, zalim ve mazlum üretmesi neticesinde bireylerin toplumda yaşama imkânını ortadan kaldırması ve dini, ekonomik ve siyasi yapının güç elitlerinin güçlü ellerinde birer tahakküme dönüşüvermesi gerçekleri, ahlâkın varlığını sorgulanabilir hale getirmiştir. Cahiliye döneminde zaman zaman “erdemli insanlar/hılful-fudûl” gibi yapıların ortaya çıkması da hukûkun işlevselliğini ve yaptırım gücünü yitirdiğini ve aynı zamanda ahlakî alt yapısının olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Toplumun ve bireyin varlığının teminatı olan hukuk ve ahlak, Kur'an-ı Kerim'de önemli bir yere sahiptir. Hemen her âyet bir şekilde doğrudan veya dolaylı bir şekilde hukuk ve ahlakla ilişkilidir. Kur'an'ın, ilk muhataplarını değiştirip dönüştürmesi esasen hukuk ve

421 Ebu'l-A'la Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Heyet, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 3/52-53.

ahlak üzerinden olmuştur. Kimi zaman kıssalarla, kimi zaman emir ve nehiyeler vasıtasıyla hukukî ve ahlakî alt yapı oluşturulmaya çalışılmış ve böylece bireyi ve toplumu düzenli, yaşanabilir sağlam bir sisteme geçirme faaliyeti başlamıştır. Nitekim bu doğrultuda vahyin iniş sürecinin ikinci safhası olan Medine’de hukuk ve ahlâkın pratize edilme aşamasına geçilmiş ve model bir birey ve toplum bu şekilde inşa edilmiştir.

Kur’ân çerçevesinden baktığımızda, fert ve toplum için oldukça önemli olan hukûkun ve ahlâkın iki ana prensip üzerine inşa edilmiş olduğunu görmekteyiz. Bunlardan birincisi “adâlet”, diğeri de “ihsân”dır. Nahl suresinin doksan altıncı âyetinde peş peşe zikredilen ve gerçekleştirilmesi emredilen bu iki prensip, inzal sonrası dönemlerde de Fârâbî gibi mütefekkirler tarafından “el-medinetü’l-fâzıla/faziletli şehir”in inşasında temel alınmıştır.

Toplumda mutlak manada adâlete dayanmayan, adâleti tesis edemeyen hukûkun bireyde ve toplumda ihsânı oluşturması pek de mümkün gözükmemektedir. Aynı şekilde adâletin geliştirilmediği ahlakî sistemlerin de bireyde ve toplumda ihsânı açığa çıkarmaları bir hayalden ibaret kalacaktır. Bu sebeplere binaen adâletin ve ihsânın Kur’ân’da Allah tarafından hayata geçirilmesi emredilmiş ve böylece oluşabilecek ahlakî ve hukukî sorunlar bertaraf edilmiştir.

Netice itibarıyla Kur’an, yeryüzünde yaşayan insanlığın imarı ve ıslahı için koşturulan bir medeniyetin inşa sürecinde adâlet ve ihsân kavramlarını merkeze almaktadır. Fert ve toplum hayatının her alanı ve her değeriyle ilişkili olan bu iki ilkenin ortaya çıkaracağı insan topluluğu, Hz. Peygamberin ve arkadaşlarının şahsında bir model olarak müşahhas hale gelmiş olan “insanlık için çıkarılmış hayırlı ümmet” olarak vasıflandırılmaktadır. Müslümanların her devirde adâlete ve ihsâna dayalı İslam’a uygun hayat standartlarını yakalayıp bunları daha da ilerilere taşımaları, Allah’ın onlara verdiği bir görevdir.

Kaynakça

Asım Efendi. *el-Okyanusu’l-basît fi tercimetü’l-kâmûsi’l-muhît*. Çev. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

el-Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud. *Meâlimu’t-tenzîl*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1420.

el-Beydâvî, Nasruddîn Ebû Saîd. *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*. tahk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî. Beyrut: Dâru İhyâi’d-Turâsi’l-Arabî, 1418.

Cerrahoğlu, İsmail. “Kur’ân-ı Kerim’in Öngördüğü Adâlet Esasları”. *Diyanet İlmî Dergi*, 2/29, 1993.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh fi’l-luga*. Thk. Ahmed Abdulğafûr Atâr. Beyrut: Dâru’l-İlm, 1407.

Çağırıcı, Mustafa. “Adâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Çağırıcı, Mustafa. “Güvenlik Konusunda Müslümanların Dünü Bugünü”. *Hz. Peygamber ve Güven Toplumu Sempozyumu*. İstanbul: DİB Yay., 2019

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endeluşî. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbü'l-luga*. Thk. Muhammed Avz Mer'ab. Beyrut: Dâru't-Türâsî'l-Arabî, 2001.

el-Farâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. "Kitabu'l-mille". Çev. Fatih Toktaş. *Divan*, 2002/12, (247-273).

el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *el-Medînetü'l-Fâzıla*. Çev. Nafiz Danışman. Ankara: MEB Yayınları, 2001.

el-Farâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *Fusûlü'l-Medenî*. Çev. Hanifi Özcan. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.

el-Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbu'l-ayn*. Thk. Mehmi Mazûmî-İbrahim es-Semîrrâî. B.y.y.: Dârû'l-Mektebeti'l-Hilâl, b.t.y.

el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kub. *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l Kitâbi'l-azîz*. Nşr. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: Lecnetü İhyâi't-turâsî'l-İslamî, 1996.

Hadduri, Macid. *İslam'da adâlet kavramı*. Çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Yöneliş, 1991.

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. B.y.y.: Dâru'l-Fikr, 1399.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukrim. *Lisânu'l-Arab*. Beyrût: Dâru Sâdr, 1421.

el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Saffân Adnân ed-Dâvûdî. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiyye, 1412.

Kerimoğlu, Yusuf. *Kelimeler ve kavramlar(I-II)*. İstanbul: İnkılap Yay., 1997.

Köse, Saffet. "Kur'ân ve Sünnet Bağlamında Günümüzde Yaşayan Güven Sorununun Aşmaya Yönelik Teklifler: Adâlet-Özgürlük-Doğruluk-Merhamet". Hz. Peygamber ve Güven Toplumu Sempozyumu. İstanbul: DİB Yay., 2019.

Mevdudî, Ebu'l-A'la. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. Çev. Heyet. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Kıvamuddin. *Siyasetname*. Çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

er-Razî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi'd-turâsî'l-Arabî, 1420.

es-Seâlebî, Abdülmelik b. Muhammed. *el-İ'câz ve'l-îcâz*. Beyrut: Dâru'l-Ğasûn, 1985.

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. B.y.y.: Müessesetü'r-risale, 1420/2000.

et-Tirmizî, Muhammed b. Ali b. Hasen el-Hakîm. *Nevâdiru'l-usûl fi ehâdisi'r-rasûl*. Thk. Abdurrahman Umeyrat. Beyrut: Dâru'l-Cîl, b.t.y.

el-Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. Saffân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1415.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak dini Kur'ân dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1971.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1407.